

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

ΑΣΠΟΝΔΟΙ ΑΔΕΛΦΟΙ

Εβραίοι
Χριστιανοί
Μουσουλμάνοι

Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

ΑΣΠΟΝΔΟΙ
ΑΔΕΛΦΟΙ

Εβραίοι, χριστιανοί, μουσουλμάνοι

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

[Προλόγισμα]	9
1. Ιερή γη και ιερή βία	11
2. Χριστιανισμός και αντισημιτισμός πριν και μετά το Ολοκαύτωμα	43
3. Ο Λούθηρος και οι Εβραίοι	72
4. Εκκλησία και αντισημιτισμός κατά τον 20ό αιώνα	96
5. Τα Πρωτόκολλα του ελληνικού αντισημιτισμού	116
6. Ρωμανιώτικο Γιομ Κιπούρ	133
7. Οι χριστιανικές πηγές της Ευρώπης	138
8. Πέντε αιώνες Μεταρρύθμιση	144
9. Gaudium et Spes: αλλαγή στάσης	149
10. Μαρτύριο φιλίας και αγάπης	153
11. Ο διωγμός των Κοπτών και το μέλλον της αραβικής άνοιξης	158
12. Χριστιανοί στο Σινά	165
13. Χριστιανική μαρτυρία στη Γάζα	168
14. Υπάρχει μέλλον για τους Άραβες χριστιανούς;	183
15. Οικουμενικός διάλογος. Τι να κάνουμε;	188

ΑΣΠΟΝΔΟΙ ΑΔΕΛΦΟΙ

16. Αγάπη μέχρι θανάτου. Κριστιάν ντε Σερζέ (1937-1996) . . .	200
17. Φονικό στο Περιβόλι της Παναγίας	209
18. Παλαιστίνιοι φοιτητές στο Άουσβιτς	214
19. Γεράσιμος Βλάχος ο Κρης	218
20. Το Ισλάμ στην Ευρώπη	223

APPENDIX

21. Νέα έρις περί περιτομής και ακροβυστίας	229
22. Γιατί μας αφορούν οι Φαλάσα;.	233
23. Φραντς Γαιγκερσταίτερ (1907-1943).	237
Εκδοτικό σημείωμα	243
Ευρετήριο ονομάτων.	247

Το παρόν βιβλίο συνεχίζει τον προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί μέχρι τώρα στα προηγούμενα: Ο Θεός στην Πόλη. Δοκίμια για τη θρησκεία και την πολιτική (Εστία, 2002), Χριστιανοί στον δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα; (Εστία, 2010), Χρυσή Αυγή και Εκκλησία (Πόλις, 2013), Χριστιανισμός της χάρας. Η μαρτυρία του πάπα Φραγκίσκου (Πόλις, 2015). Τα περισσότερα κείμενα του βιβλίου συζητούν μια σκοτεινή πλευρά των τριών μονοθεισμών, εκείνη που αφορά τη μεταξύ τους σχέση, η οποία είχε για κύριο χαρακτηριστικό της τη μισαλλοδοξία και σφραγίστηκε συχνά από το χυμένο αίμα, και ως αναγνωρίζουν και οι τρεις ως κοινό πατέρα της πίστης τους τον Αβραάμ. Το πρότυπο αυτού του μίσους είναι ο χριστιανικός αντιουδαισμός και αντισημιτισμός, γι' αυτό και αφιερώνονται σε αυτόν οι περισσότερες σελίδες. Τα τέκνα του Αβραάμ τα χώρισε το μίσος και σε ορισμένες περιοχές του κόσμου εξακολουθεί να τα χωρίζει αιματηρά. Εχθρότητα, συχνά μάλιστα σφοδρότερη, χώρισε και τους πιστούς της

ίδιας θρησκείας μεταξύ τους: η Ευρώπη έχει πικρή πείρα αυτής της εχθρότητας με τους ομολογιακούς θρησκευτικούς πολέμους του 16ου αιώνα, και σήμερα είμαστε μάρτυρες του αιματηρού μίσους που χωρίζει στο Ισλάμ σουνίτες με σιίτες, και σουνίτες με αλεβίτες. Αυτή τη σκοτεινή όψη της ιστορίας τους οι πιστοί και των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών πρέπει να την αναλάβουμε με οδύνη και μετάνοια. Για την ώρα, φαίνεται να το κάνουν κυρίως, και πάντως περισσότερο από όλους, οι χριστιανοί. Γίνεται λόγος στο βιβλίο για ορισμένα τέτοια φωτεινά παραδείγματα χριστιανών που άφησαν πίσω τους αιώνες μισαλλοδοξίας, που έζησαν (και πέθαναν) για έναν κόσμο φιλοξενίας (με την κυριολεκτική σημασία της λέξης) και ελευθερίας. Διευκρίνιση: οι πιστοί της ιουδαιϊκής θρησκείας επί δύο τουλάχιστον χιλιετίες δεν υπήρξαν θύτες αλλά θύματα μόνο του μίσους, όχι ωστόσο επειδή λείπει από την παράδοσή τους η μισαλλοδοξία, αλλά γιατί δεν είχαν την ιστορική δυνατότητα να την ασκήσουν. Η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ δοκιμάζει την ηθική τους και σε αυτό το σημείο. Τελικά, την ειρηνική συνύπαρξη των πιστών των διαφόρων θρησκειών δεν μπορούν τόσο να την εγγυηθούν οι ίδιες, ιδίως μάλιστα όταν υπηρετούν και πολιτικές επιδιώξεις, όσο το δημοκρατικό, ουδετερόθρησκο κράτος, το οποίο θα όφειλαν όλες οι θρησκείες να το υπερασπίζονται παντού και χωρίς εξαιρέσεις.

Ιερή γη και ιερή βία

ἀγαπᾶ Κύριος τὰς πύλας Σιών
ὑπὲρ πάντα τὰ σκηνώματα Ἰακώβ
Ψλ 86 (87): 2

Οι άνθρωποι που πήραν τον δρόμο για τους Αγίους Τόπους ως προσκυνητές είναι ανά τους αιώνες μυριάδες. Κάτι περισσότερο: τούτοι οι άνθρωποι ακριβώς, οι προσκυνητές, είναι αυτοί που ουσιαστικά δημιούργησαν τους Αγίους Τόπους, αυτοί όρισαν ή επινόησαν τις τοποθεσίες του ιερού. Οι Άγιοι Τόποι, με επίκεντρο την Ιερουσαλήμ, είναι Άγιοι και για τους τρεις μονοθεϊσμούς, τις τρεις αποκλειστικές θρησκείες του Βιβλίου, γεγονός που σημαίνει ότι αποτελούν αυτόχρονα και τόπους διεκδίκησης και σύγκρουσης, σφοδρότατης μάλιστα σύγκρουσης, αφού ως επίδικο αντικείμενο προβάλεται τελικά, ούτε λίγο ούτε πολύ, η ίδια η αιωνιότητα. Οι άνθρωποι, με άλλα λόγια, δεν πηγαίνουν εκεί μόνο ως προσκυνητές αλλά και ως πολεμιστές, για να σκοτώσουν και να σκοτωθούν. Μέχρι σήμερα.

Η προσκύνηση και ο πόλεμος δεν είναι βεβαίως οι μόνοι λόγοι που οδήγησαν τους ανθρώπους στην Αγία Γη. Πάμπολα άλλα κίνητρα, φιλοδοξίες και περιέργειες τους έφεραν και εξακολουθούν να τους φέρνουν εκεί. Το φαινόμενο είναι ασφαλώς μοναδικό στην Ιστορία: δεν υπάρχει καμία απολύτως άλλη πόλη στον πλανήτη που να έχει οδηγήσει στα χώματά της τόσες μυριάδες ανθρώπους, από όλα τα μήκη και τα πλάτη, σταθερά, αιώνες και αιώνες. Και τα κείμενα που γράφτηκαν για την πόλη αυτή, σε όλες τις γλώσσες των ανθρώπων, άλλα διάσημα και σπουδαία, και άλλα άδοξα και ασήμαντα, είναι κυριολεκτικά αναρίθμητα, συγκροτούν μια απέραντη βιβλιοθήκη.

Το ταξίδι και το βιβλίο του Ρεζίς Ντεμπρέ για τους Αγίους Τόπους¹ δεν ήταν απροσδόκητο, δεν ξάφνιασε, θέλω να πω, όσους γνωρίζουν, έστω και ακροθιγώς, το έργο του. Ένας χριστιανός, ας είναι και άθεος (σ. 381), με ζωηρό προσωπικό ενδιαφέρον για τη θρησκεία, ιδίως κατά τη διασύνδεσή της με την πολιτική, βρίσκεται πράγματι εκεί στο στοιχείο του (σ. 47). Ο Ντεμπρέ δεν πηγαίνει προφανώς στους Αγίους Τόπους ως προσκυνητής, ούτε όμως και ως αισθητής της Ανατολής. Πηγαίνει με συγκεκριμένα σκληρά ερωτήματα και απορίες:

Πώς μπορέσαμε να οδηγηθούμε από την επί του Όρους

1. Régis Debray, *Οδοιπορικό στις χώρες της Βίβλου*, μτφρ. Άννα Καρακατσούλη (γαλλικός τίτλος: *Un candide en terre sainte*, Galimard, 2008), Πόλις, Αθήνα 2010, όπου και παραπέμπουμε.

ομιλία στους Λιβανέζους μοναχούς με τα Καλάσνικοφ· από τον φιλόξενο Αβραάμ στον έποικο που πυροβολεί τον Άραβα γείτονά του που ήρθε να μαζέψει τις ελιές στο δικό του χωράφι· από τον πολεμιστή Μωάμεθ που μαχόταν εναντίον πολεμιστών στις human bombs που σκοτώνουν γυναικόπαιδα; (σ. 50)

Θέλει δηλαδή «να ανακαλύψ[ει] τι απέγιναν οι Γραφές στη χώρα των Γραφών, να συλλάβ[ει] in vino τι συμβαίνει στο Αιώνιο όταν το εμπλέκουμε τόσο στενά στις υποθέσεις μας» (σ. 50).

Αυτά τα ερωτήματα έφεραν τούτον τον Lucide (και διόλου candide) Γάλλο républicain στην Αγία Γη, αυτά καθοδήγησαν τα βήματά του, κατεύθυναν το βλέμμα του, προσδιόρισαν τις συναντήσεις και τις συζητήσεις του. Ο Ντεμπρέ είδε τους Αγίους Τόπους υπό το πρίσμα των παραπάνω ερωτημάτων και έγραψε τελικά ένα πολιτικό οδοιπορικό στην πιο πυκνά θρησκευτική περιοχή του κόσμου.

Στο παρόν κείμενο διαλέξαμε και εμείς να μην κάνουμε λόγο για τους τόπους και τα ιερά μνημεία τους μα για τους ανθρώπους που ζουν εκεί, για τις τρεις δηλαδή κοινότητες του Βιβλίου, και να συζητήσουμε το κεντρικό στοιχείο που ορίζει σήμερα —αύριο μπορεί να είναι αλλιώς— τη μοίρα της καθεμιάς. Στο τέλος δεν θα αποφύγουμε, όχι βεβαίως να απαντήσουμε, μα να τοποθετηθούμε απέναντι στα αφετηριακά ερωτήματα του συγγραφέα.

Εβραίοι: ειδωλολατρία της δύναμης

Τα Οδοιπορικά στους Αγίους Τόπους που εκδίδονται μετά το 1948 παρουσιάζουν εύλογα μια πολύ μεγάλη διαφορά από όλα όσα γράφονταν και εκδίδονταν, επί αιώνες, πριν από τη χρονιά αυτή. Τούτη η διαφορά έχει προφανώς να κάνει με την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, γεγονός που άλλαξε ριζικά την ιστορική μοίρα των Εβραίων, που δεν ζουν πια στην Αγία Γη τους —την οποία, σημειωτέον, δεν εγκατέλειψαν ποτέ— μεταξύ διωγμών και ανοχής, αλλά ως ελεύθεροι πολίτες ενός κυρίαρχου εβραϊκού κράτους. Ο Σατωβριάνδος αίφνης θα τη συναντήσει και θα την περιγράψει τούτη τη φοβισμένη και κυνηγημένη κοινότητα, τον Οκτώβριο του 1806:

Ἐνῶ ἡ νέα Ἱερουσαλήμ «χαίρεται καὶ ἀγάλλεται ἐπὶ τοῖς υἱοῖς τῶν δικαίων» (Τωβίτ), στρέψωμεν τὸ βλέμμα πρὸς τὴν μεταξὺ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν καὶ τοῦ Ναοῦ συνοικίαν, ἔνθα διαιτᾶται ἀπάνευθε τῶν λοιπῶν κατοίκων εὐάριθμος λαός, καταφρονούμενος ὑπὸ πάντων. Ὁ λαὸς οὗτος ὑποφέρει πάσας τὰς ὕβρεις καὶ ἀδικίας ἀγογγύστως· μαστιγούμενος δὲν τολμᾷ νὰ στενάξῃ καὶ σφαζόμενος προσφέρει τὸν τράχηλον τῇ ῥομφαίᾳ· ἂν δὲ ἀποθάνῃ μέλος τι τῆς προγεγραμμένης ταύτης φυλῆς, οἱ σύντροφοι αὐτοῦ θάπτουσι τὸν νεκρὸν νύκτωρ καὶ ἀθορύβως ἐν τῇ κοιλάδι Ἰωσαφὰτ ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ Ναοῦ. Ἄν εἰσέλθωμεν εἰς τὰς πενιχρὰς τοῦ λαοῦ τούτου κατοικίας, θέλομεν ἰδεῖ αὐτὸν διδάσκοντα τοὺς παῖδας ν' ἀναγινώσκωσι μυστηριῶδές τι βιβλίον,

ὡς θέλουσι καὶ οὗτοι διδάξει τὰ τέκνα. Ὅ,τι ἔπραττεν ὁ λαὸς οὗτος πρὸ πεντακισχιλίων ἐτῶν, τοῦτο πράττει ἔτι καὶ νῦν· ἰδὼν δὲ δεκαεπτάκις ἤδη καταστρεφόμενα τὰ Ἱεροσόλυμα δὲν ἔπαυσε στρέφων τὸ βλέμμα πρὸς τὴν Σιών. Ὁ θεωρῶν τοὺς Ἰουδαίους διεσκορπισμένους ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καταλαμβάνεται ὑπὸ θαυμασμοῦ, ἀλλὰ πῶς μᾶλλον ἤθελε θαυμάσει, εἰ ἔβλεπε τοὺς νομίμους τούτους κυρίου τῆς Ἰουδαίας ξένους οὕτως εἰπεῖν καὶ δούλους ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν [...].²

Αυτούς τους ίδιους Εβραίους θα θελήσει να τους συναντήσει και ο Φλωμπέρ, στο δικό του ταξίδι, τον Αύγουστο του 1850:

Την ἄλλη μέρα το πρωί, Σάββατο, σηκωθήκαμε για να πάμε να δούμε τους Εβραίους να κλαίνε μπρος στα υπολείμματα των τειχῶν του [του Ναού] [...]. Γέρος Εβραίος σε μια γωνιά, το κεφάλι καλυμμένο με το λευκό ένδυμα, ξυπόλυτος, ἔψελνε κάτι από ένα βιβλίο, η πλάτη γυρισμένη προς το τείχος, και λικνιζόταν στις

2. Σατωβριάνδου, *Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιεροσόλυμα και ἐξ Ιεροσολύμων εις Παρισίους*, μτφρ. Εμμ. Ροΐδης, Αθήνα 1860, τόμ. Γ', σ. 172-173 (φωτομηχανική ανατύπωση σε δύο τόμους, εκδ. συλλογή/Αφοί Τολίδη, Αθήνα χ.χ.). Το *Itinéraire de Paris à Jérusalem* (κατά την κρατούσα συντομευμένη εκδοχή του τίτλου) κυκλοφορεί στο Παρίσι το 1811, σε τρεις τόμους, και εγκαινιάζει, όπως ξέρουμε, την ταξιδιωτική λογοτεχνία, με την έννοια ότι είναι το κείμενο ενός συγγραφέα, όχι ενός περιηγητή ή επιστήμονα, με έντονα αυτοψυχοβιογραφικά στοιχεία.

φτέρνες του. [...] καθώς φεύγαμε συναντήσαμε άλλους Εβραίους που χωρίς αμφιβολία έρχονταν εκεί.³

Ο Ντεμπρέ, όταν φτάνει στους Αγίους Τόπους, το 2006, διακόσια ακριβώς χρόνια μετά τον Σατωβριάνδο, έρχεται εκεί σε επαφή με τον εβραϊσμό, όπως αυτός ζει και αναπνέει στο κράτος του Ισραήλ, ένα κράτος το οποίο έχει κανείς πολλούς λόγους να τιμάει και να αγαπάει. Ο Ντεμπρέ θα απαριθμήσει τους δικούς του (σ. 350-353) και δεν θα δυσκολευόμουν να τους δεχτώ όλους, εκτός από τον τελευταίο:

- η πυκνή συγκέντρωση ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο εξαιρετικών ανθρώπων, σπάνιων πεπρωμένων — «εδώ ο καθένας είναι ένα μυθιστόρημα»
- ο ασύγκριτος, σε σχέση με άλλους λαούς, αριθμός ανθρώπων που υπερασπίζονται, σε διαρκή εμπόλεμη κατάσταση, το δίκιο του εχθρού
- οι ισχυροί χαρακτήρες του, στη διαμόρφωση των οποίων έχει συμβάλει καθοριστικά η μακρά στρατιωτική θητεία και η πολεμική εμπειρία
- η σημαντική θέση του βιβλίου στη ζωή των ανθρώπων
- οι ένστολες γυναίκες, συχνά όμορφες, και οι μόνες,

3. Flaubert, *Voyage en Orient*, επιμ. Claudine Gothot-Mersch και Stéphanie Dord-Crouslé, Gallimard/folio, σ. 248. Ο Σατωβριάνδος και ο Φλωμπέρ είναι οι Γάλλοι συγγραφείς που μνημονεύει συχνότερα, κυρίως τον δεύτερο, ο Ντεμπρέ στο δικό του *Οδοιπορικό*, γι' αυτό στεκόμαστε και εμείς μόνο σε αυτούς.

επιτέλους, στην περιοχή που περπατούν ακάλυπτες δίπλα ή μπροστά από τον άντρα και όχι πίσω του — ο δρόμος, η συνεχής δημιουργία και επέκταση δρόμων, έκφραση ζωτικής ορμής, εργαλείο πιονέρων, μολονότι η μπουλντόζα γκρεμίζει σπίτια Παλαιστινίων για το άνοιγμά τους — «ο σιωνισμός είναι ο Μωυσής συν το Κατερπίλλαρ» (σ. 348).

Η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, γεγονός κολοσσιαίας σημασίας στην ιστορία του εβραϊσμού και στην εν γένει ιστορία, παρέχει επιτέλους στους Εβραίους του 20ού αι. τη δυνατότητα μιας κανονικής πολιτικής ύπαρξης. Αν η κανονικότητα είναι ποτέ εφικτή για τον εβραϊσμό, ποιοι είναι εν προκειμένω οι όροι της; Ο Μπεν Γκουριόν έλεγε ότι το Ισραήλ θα γίνει μια κανονική χώρα, όταν αποκτήσει τους κλέφτες και τις πόρνες του. Γνωρίζουμε, φευ, από την ιστορία ότι δεν αρκούν οι δύο αυτές κατηγορίες για να γίνεις κανονικό κράτος, και μάλιστα εθνικό, χρειάζονται και πολλά άλλα, λιγότερο ανώδυνα. Το Ισραήλ έγινε και αυτό κανονικό εθνικό κράτος, αφού συγκροτήθηκε, όπως πλείστα άλλα, με εθνοκάθαρση, με την εκδίωξη δηλαδή εκατοντάδων χιλιάδων άλλων ανθρώπων που ζούσαν εκεί και θεωρούσαν τη γη αυτή πατρίδα τους. Και εξακολουθεί να είναι κανονικό κράτος, γιατί έχει στρατό, αστυνομία, μυστικές υπηρεσίες, φυλακές και όλα τα συναφή. Το Ισραήλ έγινε όντως μια κανονική χώρα, γιατί οι Εβραίοι πολίτες του, εκτός από κλέφτες και πόρνες, μπορούν πια να είναι και θύτες. Αυτό το κράτος, εκτός όλων των άλλων, αναδιαμορφώνει και την εβραϊκή

συνείδηση, η οποία καλείται πλέον να αυτοπροσδιοριστεί όχι μόνο έναντι της θρησκείας ή της κουλτούρας αλλά και έναντι του κράτους αυτού και της πολιτικής του.

Η πολιτική του Ισραήλ σήμερα είναι μια ασταμάτητη πολεμική δραστηριότητα, άδικη και φονική, εναντίον των Παλαιστινίων και όσων όμορων χωρών τούς υποστηρίζουν, ενώ στο εσωτερικό του είναι όλο και περισσότερο μια πολιτική διακρίσεων εις βάρος όσων δεν είναι Εβραίοι. Έναντι αυτής της πολιτικής καλείται να πάρει θέση, εννοείται, και ο μη Εβραίος. Στη Γαλλία, όπου ζει ο συγγραφέας, η εβραϊκή κοινότητα έχει επιλέξει να στηρίζει άνευ όρων την πολιτική του Ισραήλ —ενώ, αντίθετα, η αμερικανική εβραϊκή κοινότητα γίνεται όλο και πιο επιφυλακτική ή αρνητική απέναντί της— και συνακόλουθα να χαρακτηρίζει ως αντισημιτισμό κάθε κριτική προς αυτήν, ακόμη και αν προέρχεται από ανθρώπους που όχι είναι απλώς υπεράνω πάσης αντισημιτικής υποψίας αλλά που είναι οι ίδιοι Εβραίοι, ορισμένοι μάλιστα από αυτούς έχουν υπηρετήσει και στον ισραηλινό στρατό.

Ο Ντεμπρέ, αυτόπτης τώρα της κρατικής βίας του Ισραήλ εναντίον των Παλαιστινίων, είναι αποφασισμένος σε τούτο το Οδοιπορικό να μη μασήσει τα λόγια του αλλά να πει χωρίς περιφράσεις την άποψή του στο μνημόνιο «Παλαιστίνη: Για μια θεραπεία αλήθειας», που ενσωματώνει στο βιβλίο του (σ. 414-421). Είναι ίσως η πρώτη φορά που το κάνει τόσο καθαρά, εν γνώσει του ότι όσα γράφει δεν θα είναι αρεστά σε μεγάλη μερίδα του γαλλικού διανοητικού και δημοσιογραφικού περίγυρου —όπως δεν ήταν, πολύ περισσότερο, όσα έγραφε το 1999,

όταν τάχθηκε, ένας από τους ελάχιστους στη Γαλλία, κατά του πολέμου εναντίον της Σερβίας.⁴

Πριν πούμε δυο λόγια παρακάτω, με αφορμή το μνημόνιο αυτό, και για να εννοηθεί καλύτερα εν προκειμένω το γαλλικό διανοητικό κλίμα —εντελώς αντίθετο από τον γενικευμένο αντισημιτισμό της χώρας μας— ας μου επιτραπεί να μεταφέρω εδώ, δίκην άλατος, μια μικρή λεπτομέρεια από προσωπική συνάντηση που είχα μαζί του, την άνοιξη του 2006, στο σπίτι του στο Παρίσι, όπου συζητήσαμε σχεδόν τρεις ώρες. Είχα φροντίσει να εκδοθεί στα ελληνικά το βιβλιαράκι του *Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο* (Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”/Εστία ιδεών, Δεκέμβριος 2004),⁵ είχα οργανώσει μια συζήτηση μαζί του, με το ίδιο θέμα, στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών (3 Μαρτίου 2006) και σκεφτόμουν ότι θα ήταν καλό να δημοσιευτεί στη *Νέα Εστία* μια συνέντευξή του, για τη θέση της θρησκείας στις σύγχρονες πλουραλιστικές κοινωνίες και τη σχέση της με την πολιτική και τη δημοκρατία. Όταν αποχαι-

4. Με το άρθρο του «Lettre d’un voyageur au Président de la République», εφ. *Le Monde*, 13. 5. 1999. Στις βίαιες και συχνά συκοφαντικές επιθέσεις που δέχτηκε απάντησε εκτενώς με το κείμενο «Une machine de guerre», *Le Monde diplomatique*, Ιούνιος 1999.

5. Πρόκειται για τη μετάφραση του υπομνήματός του *L’enseignement du fait religieux dans l’école laïque* (Odile Jacob, 2002), που υπέβαλε στο γαλλικό Υπουργείο Παιδείας, κατόπιν παραγγελίας του Ζακ Λανγκ, τότε υπουργού Παιδείας, στο οποίο υποστήριζε ότι η διδασκαλία της θρησκείας όχι μόνο δεν αντιφέρεται προς τον ουδετερόθρησκο χαρακτήρα του γαλλικού σχολείου, αλλά απεναντίας τον επιβεβαιώνει.

ρετιόμασταν και λέγαμε τις τελευταίες τυπικές κουβέντες, όρθιοι στην πόρτα, μου ζήτησε να του στείλω να δει, πριν από τη μετάφραση και τη δημοσίευση, το μέρος της συνέντευξης που αφορούσε το Ισραήλ και τους Εβραίους – μόνο αυτό. Πριν προλάβω να πω οτιδήποτε, πρόσθεσε ότι, όπως η Ελλάδα έχει τις τρέλες της, το ίδιο έχει και η Γαλλία τις δικές της και πως, αν δεν ζυγίζεις σε ζυγό ακριβείας τις λέξεις σου όταν μιλάς για τους Εβραίους και το Ισραήλ, μπορεί να δεις την άλλη μέρα να σε καταγγέλλουν παντού για αντισημιτισμό. «C'est de la folie» κατέληξε. (Τελικά η συζήτηση εκείνη δεν δημοσιεύτηκε ποτέ, γιατί δεν βρήκα τον χρόνο ή το κουράγιο να την απομαγνητοφωνήσω και να τη μεταφράσω.)

Η μόνη, χωρίς αμφιβολία, λύση της ισραηλοπαλαιστινιακής σύγκρουσης είναι, κατά τον Ντεμπρέ και χιλιάδες άλλους, τα δύο κράτη. Τούτη όμως η μόνη λύση για να γίνει πραγματικότητα προϋποθέτει δύο μεγάλες εκατέρωθεν παραιτήσεις: να παραιτηθούν οι Ισραηλινοί από τους εποικισμούς ανατολικά της πράσινης γραμμής του 1967 και να παραιτηθούν οι Παλαιστίνιοι από το αίτημα της επιστροφής των προσφύγων.⁶ Το πρόβλημα των εποικισμών είναι ασφαλώς το δυσκολότερο που θα έχει να επιλύσει όποια κυβέρνηση του Ισραήλ αποφασίσει να προχωρήσει ειλικρινά και τίμια στη λύση των δύο

6. Βλ. σχετικώς Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Το δικαίωμα επιστροφής των Παλαιστινίων προσφύγων. Ιστορική αλήθεια και πολιτικό επιχείρημα», *Στη σκηνή του κόσμου. Από το Βελιγράδι στην Τεχεράνη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2007, σ. 93-104.

κρατών, επειδή ακόμη και για εκείνους τους πολίτες του που είναι σταθερά ταγμένοι υπέρ της ειρήνης και κατά της πολιτικής των εποίκισμών δεν είναι διόλου εύκολο ψυχικά να δεχτούν τη βία, από τον ισραηλινό στρατό —γιατί περί αυτού ακριδώς πρόκειται— εκδίωξη των συμπατριωτών τους εποίκων από τα σπίτια τους. Η δημιουργία τετελεσμένων που ήταν πάντοτε η πολιτική του Ισραήλ μπορεί να αποτελέσει —και αποτελεί ήδη— παγίδα για το ίδιο: το βίαιο ξήλωμα των εποίκισμών θα οδηγήσει χωρίς υπερβολή σε εμφύλιο πόλεμο. Από την άλλη μεριά, και η παραίτηση των Παλαιστινίων από το αίτημα της επιστροφής των προσφύγων δεν είναι, φαίνεται, εύκολη, γιατί μέσω αυτού εκφράζεται, εκτός των άλλων, και η δίκαιη αξίωσή τους να αναγνωρίσει το Ισραήλ την ιστορική ευθύνη του για τον διωγμό τους.

Έξω από τη λύση των δύο κρατών, διανοίγονται για το κράτος του Ισραήλ οι εξής ζοφερές προοπτικές: είτε να γίνει ένα κράτος δύο εθνών, στο οποίο οι Εβραίοι θα είναι μειονότητα, είτε να γίνει ένα κράτος απαρτχάιντ. Και τα δύο αυτά ενδεχόμενα σημαίνουν τον θάνατο του Ισραήλ. Η Two States Solution πρέπει, κακά τα ψέματα, να επιβληθεί στο Ισραήλ από τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη χώρα δηλαδή που το προστατεύει από τον ωκεανό ισλαμικού μίσους που το περιβάλλει και το απειλεί.

Τις μέρες που γράφονται αυτές οι γραμμές κυκλοφορεί στην Ευρώπη η «Εκκλήση στη Λογική» (Jcall: European Jewish Call for Reason), την οποία συνέταξαν σημαίνουσες εβραϊκές προσωπικότητες της Ευρώ-

πης και την παρουσίασαν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στις Βρυξέλλες, στις 3 Μαΐου 2010. Υπογράφεται ήδη από χιλιάδες Εβραίους της Ευρώπης και υπάρχει η βούληση, σε όσους είχαν την πρωτοβουλία αυτή, η Έκκληση να μετατραπεί σε κίνημα – συνάντησε όμως κίολας σφοδρές αντιδράσεις, ιδίως στη Γαλλία, όπου συντάχθηκε και κυκλοφορεί μια αντίπαλη Έκκληση υπό τον τίτλο «Raison garder» («Ας κρατήσουμε τα λογικά μας»). Η Jcall υποστηρίζει ότι το μέλλον του Ισραήλ περνάει μέσα από την ειρήνη, σύμφωνα με την αρχή «δύο λαοί-δύο κράτη», ζητάει την άσκηση πίεσης στο Ισραήλ εκ μέρους της Ευρώπης και της Αμερικής, για να τη δεχτεί, και θεωρεί ότι η συμμόρφωση των Εβραίων με την πολιτική της ισραηλινής κυβέρνησης στρέφεται τελικά κατά των πραγματικών συμφερόντων του ίδιου του κράτους του Ισραήλ. Οι Εβραίοι της Ευρώπης που υπογράφουν την «Έκκληση στη Λογική» δεν λένε ουσιαστικά τίποτε διαφορετικό από ό,τι ο μη Εβραίος Ντεμπρέ και τόσοι άλλοι, έχει όμως ξεχωριστή σημασία το γεγονός ότι αυτοί που το λένε είναι Εβραίοι, θεωρούν το κράτος του Ισραήλ στοιχείο της ταυτότητάς τους, πολλοί μάλιστα εξ αυτών είναι σιωνιστές.

Το Ισραήλ δεν κινδυνεύει μόνο από τη Χαμάς, τη Χεζμπολλάχ, τη Συρία και το Ιράν αλλά και από τον ίδιο τον εαυτό του, από την προσχώρησή του στην ειδωλολατρία της δύναμης, που το απομονώνει από όλο τον υπόλοιπο, μη μουσουλμανικό, κόσμο. Οι εποικισμοί και τα χιλιόμετρα του τσιμεντένιου τείχους, αντί να προστατεύουν, θέτουν τελικά σε κίνδυνο την ασφάλεια του Ισραήλ.

Χριστιανοί: τελευταίες μέρες

Στα γεωγραφικά όρια του Οδοιπορικού του Ρεζίς Ντεμπρέ «ζουν και μαρτυρούν» (Καβάφης, «Συμεών») χριστιανοί όλων των ομολογιών, δικαιοδοσιών, εθνοτήτων και κυρίως ποικίλων ονομασιών —παίρνει καιρό ώσπου να ξεχωρίσεις ποια ομολογιακή ταυτότητα ή εκκλησιαστική δικαιοδοσία κρύβεται πίσω από την τάδε ή τη δείνα ονομασία: Ορθόδοξοι, Καθολικοί, Προτεστάντες κάθε λογής, Νεστοριανοί, Μονοφυσίτες, Μαρωνίτες, Μελκίτες, Συροϊακωβίτες, Χαλδαίοι, Ασσύριοι, ελληνόρυθμοι Καθολικοί, Κόπτες, της Εκκλησίας του Μαλαμπάρ και λοιποί—σαράντα εφτά χριστιανικές κοινότητες μέτρησε ο Ντεμπρέ στο ταξίδι του —που είναι ταυτόχρονα Παλαιστίνιοι, Σύροι, Ιορδανοί, Λιβανέζοι, Ιρακινοί, Ρώσοι (από το ένα εκατομμύριο Ρώσους που εγκαταστάθηκαν στο Ισραήλ, μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, και απέκτησαν αυτόματα την ισραηλινή υπηκοότητα, βάσει της νομοθεσίας περί της αλιγιά, το ένα τρίτο δεν ήταν Εβραίοι αλλά Ορθόδοξοι χριστιανοί, σ. 93). Ποια είναι παραδοσιακά η μεταξύ τους σχέση; Αδιαφορία, περιχαράκωση, καχυποψία, ανοιχτή εχθρότητα. Στους καθαυτό Αγίους Τόπους η ενδοχριστιανική σύγκρουση αφορά κυρίως τον έλεγχο των ιερών προσκυνημάτων, σαφώς υπαρκτή και σήμερα μα λιγότερο έντονη από ό,τι κατά το παρελθόν.⁷ Τούτη η

7. Ο αναγνώστης της πολύτιμης μέχρι σήμερα *Ιστορίας της Εκκλησίας Ιεροσολύμων* του αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσόστομου Παπαδόπουλου (εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, 1^η έκδοση

σύγκρουση, όταν δεν παίρνει βίαιη μορφή, εκφράζεται κυρίως με το πάθος της κλειδοκρατορίας:

Κάθε κοινότητα, κάθε σέκτα, κάθε υπο-μερίδα έχει τη δική της αρμαθιά στη ζώνη και δεν την μοιράζεται με τη διπλανή της για τίποτε στον κόσμο. (σ. 442)

Για μια τέτοια αρμαθιά κλειδιά ξέσπασε ο Κριμαϊκός πόλεμος (σ. 442), που κράτησε πάνω από δύο χρόνια (1853-1856) και άφησε πίσω του μερικές δεκάδες χιλιάδες νεκρούς. Τούτο το εξουσιαστικό πάθος της κλειδοκρατορίας οδήγησε τελικά ώστε τα κλειδιά του Ναού της Αναστάσεως να τα κρατάει, από το 1526, καταπώς όρισε τότε ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, ως σήμερα, κληρονομικώ δικαίωματι, μια μουσουλμανική οικογένεια και την Αγία Πόρτα να την ανοίγει κάθε μέρα μουσουλμάνος – πλην της Μεγάλης Παρασκευής, οπότε το κλειδί το παίρνει ο Ελληνορθόδοξος πατριάρχης. Το είχε παρατηρήσει και ο Φλωμπέρ: «Τα κλειδιά τα έχουν οι Τούρκοι, γιατί διαφορετικά οι χριστιανοί όλων των ομάδων θα αλληλοσκοτώνονταν» (*Voyage en Orient*, ό. π., σ. 249).

Η διαίρεση των χριστιανών και η μεταξύ τους σύγκρουση είναι έκτυπη και στο αλλόκοτο αρχιτεκτονικό συνονθύλευμα που αποτελεί ο Ναός της Αναστάσεως –

1910) θα διαπιστώσει ότι, από την τουρκική κατάκτηση των Αγίων Τόπων (1517) και εφεξής, η ιστορία των χριστιανικών Εκκλησιών εκεί γράφεται κυρίως υπό το πρίσμα του αγώνα για τον έλεγχο των προσκυνημάτων.